

İZMİR YANGINININ YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ*

(REVISITING THE FIRE OF İZMİR)

Maxime GAUIN**

Çeviri: Ahmet Can ÖKTEM

Öz: Eylül 1922’de İzmir’i harap eden yangın közleri halen sıcakken başlayan keskin tartışmaların ve münakaşaların konusudur. Fransız, Amerikan ile İngiliz arşivleri ve Türk ile İtalyan yayınlanmış kaynaklar vasıtasıyla yapılmış bir araştırmayı temel alan bu yazı farklı tezleri değerlendirmekte ve yangın için evrensel bir açıklamayı savunmaktadır ve araştırma kapsamını kronolojik ve coğrafi açıdan genişletme ihtiyacını savunmaktadır. Yangın Yunan ordusunun 1921’de ortaya çıkan ve 1922 yazında geniş ölçüde uygulanan arazi yakma politikasının sonucudur. Ancak, diğer yıkımların aksine, iş şehrin Ermeni ihtilalci milliyetçilerine bırakılmıştı. İç bölgede mümkün olan Fransız, İngiliz, Amerikan ve İtalyan askeri gemilerin yoğun olarak bulunduğu Anadolu’daki en büyük limanda mümkün değildi. Buna rağmen İzmir’deki Ermeni komitesi – çoğunluğu 1919-1920 arasında Kilikya’da görev yapmış olan ve ez az bir kısmı kundakçılık tecrübesine sahip – Yunan komutasının ihtiyaç duyduğu insan gücünü tedarik etmiştir.

Anahtar kelimeler: Ermeni milliyetçilik, Yunanistan, İzmir, Kemalizm, Türk Kurtuluş Savaşı.

Abstract: The fire that ravaged the city of İzmir in September 1922 is the subject of vivid debates and controversies that began when the embers were

* Bu makale, daha önce *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies* dergisi Vol. XLI, Sayı 1’de “Revisiting the Fire of İzmir” başlığı ile yayımlanmıştır. Bu yazı, İngilizce orijinal metnin Türkçe’ye çevrilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

** Maxime Gauin Ağustos 2012’den bu yana AVİM’de misafir araştırmacı olarak görev yapmaktadır. Şu anda Orta Doğu Teknik Üniversitesi’nde Tarih Doktorası çalışmalarına devam etmektedir. Gauin, bundan önce Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kuruluşu’nda (USAK) araştırmacı olarak çalışmıştır. *European Journal of International Law*, *Journal of Muslim Minority Affairs*, *International Review of Turkish Studies* dahil farklı akademik dergilerde yazılar yayımlanmıştır. Ayrıca *Hürriyet Daily News*, *Daily Sabah*, *Haaretz*, *The Jerusalem Post* ve *Cumhuriyet* gibi günlük gazetelerde yazı yazmaktadır. Maxime Gauin’in araştırmaları Ermeni meselesinin güncel yönlerine ve Fransız-Türk ilişkilerine odaklanmaktadır.

still hot. Based on a research in French, American and British archives, as well as on Turkish and Italian published sources, this paper assesses the various theses and defends a global explanation for the fire, arguing for the necessity to extend the scope of the research chronologically and geographically. The fire is a culmination of the Greek army's scorched earth policy emerging as early as 1921 and widely practiced in summer 1922, but, unlike the other destructions, the job was left to the Armenian revolutionary nationalists of the city. Indeed, what was possible in the Hinterland was not for the biggest port of Anatolia, where French, British, American and Italian military ships concentrated. Regardless, the Armenian committee of İzmir—largely made of men who had served in Cilicia in 1919-1920 who, at least for some of them, had a practice of arsons—furnished to the Greek command the necessary manpower.

Keywords: *Armenian nationalism, Greece, İzmir, Kemalism, Turkish war of independence.*

GİRİŞ

İzmir'in (dönemin Hıristiyanları tarafından Smyrna olarak adlandırılmaktaydı) Eylül 1922'de Yunan güçleri tarafından (Türk ulusal hareketi tarafından nihai bir şekilde yenilgiye uğramalarından sonra) yakılması, son dönem Osmanlı tarihindeki en tartışmalı konulardan birisidir. Ermeni meselesi¹ veya Yunan-Türk savaşı konusuna kıyasla bu konuda çok daha az yayın bulunmaktadır, ancak en başından beri, yani 1922'den beri, bu konuyla ilgili hararetli bir tartışma sürmektedir.² Konunun bütünüyle polemiksel -ve siyasi- boyutunun ötesine geçilecek olursa, İzmir'in yıkılışı Atatürk döneminde Türk ekonomisinin toparlanma kapasitesini ciddi şekilde zayıflatmıştır. Atatürk'ün Şubat 1923'te Türkiye'nin ekonomik sorunları konusundaki konuşması Ankara yerine İzmir'de yapılmıştır.

Uzmanlar birbirlerinden alakasız bir şekilde bu vakayla ilgili ayrıntılı ve net raporlar hazırlamışlardır. Vamık D. Volkan ve Norman Itzkowitz, tanınmış gazeteci Willy Sperco ile birlikte, Atatürk'ün veya Türk üst komutasının bu vakada bir sorumluluğu olduğunu reddetmiş, fakat bu vakadaki geri kalan aktörler için tarafsız kalmışlardır.³ Bernard Lewis ve Xavier de Planhol gibi seçkin akademisyenler ise bu konuda sessiz kalmayı tercih etmektedirler.⁴ Jeremy Salt'a göre, şayet "yangın yanlışlıkla çıkarılmadıysa (Selanik'i 1917'de harap eden büyük yangının yanlışlıkla çıkarılması gibi), İzmir'i terk edenlerin orayı yakıp kül etmek için oraya gelenlerden daha büyük sebebi vardı."⁵ Ve

- 1 Bir hayli hassas olan bu konuyla ilgili tartışma mevcut yazının kapsamının dışındadır. Tarih yazımıyla ilgili bakış açıları için, diğerleri arasında, bakınız: Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, "The Authors Respond," *International Journal of Middle East Studies*, IX-3, October 1978, 388-400; Andrew Mango, "Historiography by Political Committee and Committed Historians: Review Article," *Middle Eastern Studies*, XXV-4, October 1989, 531-562; Jeremy Salt, "The Narrative Gap in Ottoman Armenian History," *Middle Eastern Studies*, XXXIX-1, January 2003, 19-36; Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2005); Maxime Gauin, "'Proving' a 'Crime against Humanity'?", *Journal of Muslim Minority Affairs*, XXXV-1, March 2015, 141-157; Hakan Yavuz, "A Topography of Positions in the Turkish-Armenian Debate," in Hakan Yavuz and Feroz Ahmad (ed.), *War and Collapse* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2016), 541-568.
- 2 Örneğin: Türkkaya Ataöv, *Armenian Falsifications* (New York: Okey, 2008), 109-123; Engin Berber, *The İzmir Fire* (İzmir: Ödemiş Belediyesi, 2013); Berthe Georges-Gaulis, *La Question turque* (Paris: Berger-Levrault, 1931), 244-245 ve 292; Marjorie Housepian, *Smyrna 1922: The Destruction of a City* (New York: Newmark Press, 1998); Lysimachos Economos, *The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom* (London: George Allen & Unwin, 1922).
- 3 Willy Sperco, *Moustapha Kemal Atatürk* (Paris: Nouvelles éditions latines, 1958), 81-84; Vamık Volkan and Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk: A Psychobiography* (Chicago-London: University of Chicago Press, 1984), 197-201.
- 4 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (New York-Oxford: Oxford University Press, 2002), 254; Xavier de Planhol, *Minorités en Islam. Géographie politique et sociale* (Paris: Flammarion, 1997), 337.
- 5 Jeremy Salt, *The Unmaking of the Middle East* (Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 2008), 78. Jorge Blanco Villalta'nın benzer bir görüşü vardır: *Atatürk*, (Ankara: TTK, 1982), 324.

dikkat çeken bir şekilde, Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı konusunda yazdığı geniş tarihçesinde, Stanford Jay Shaw yangının kaynakları üzerine yeni veri sunmamakta ve belirgin bir sonuç sunmamaktadır –bunun istisnası ise Shaw'ın vardığı şu sonuçtur: bu vakadan Türk tarafı sorumlu değildir.⁶

Şimdiye kadar olay üzerine eksiksiz bir rapor çıkarılmamıştır. Batılı bir dildeki en iyi monografi halen Heath Lowry'nin 1989'da yayınlanan ve son çeyrek asırdır sıkça atıf yapılan yazısıdır.⁷ Yazı gerçekten de çok ilginç bilgiler sunmaktadır, ancak sadece Amerikan kaynaklarına dayanmakta, yangının bağlamını analiz etmemekte (Türk Kurtuluş Savaşı) ve ağırlıklı olarak bir Ermeni sorumluluğunu olduğunu ileri sürse bile kesin bir sonuç sunmamaktadır.

Fransız donanmasının Türkiye ile Güney Rusya için istihbarat servisinin başı Kaptan Henri Rollin, bakanına (olağan raporlara ilave olarak) göndermiş olduğu bir kişisel mektupta kişisel soruşturmasından temel alınan ve üç şahidin ifadesi ile desteklenen kesin ve ciddi suçlamalar sunmuştur.

Bu yazının amacı yangının ve sebeplerinin geniş çaplı bir açıklamasını okuyucuya sunmaktır.

I) VAKANIN GEÇMİŞİ

A) Yunan saldırıları sırasında işlenen savaş suçları (1919-1921)

En başından beri (1820'lerdeki bağımsızlık savaşı) Yunan milliyetçiliği, niyetlerinin (Megalo İdea) uygulanması -şiddetli ve kanlı Yahudi-karşıtlığı ile karışık şekilde- Müslümanların etnik temizliği üzerine temellendirmiştir.⁸ Her şeye rağmen, yapılagelmiş ihraç etmeler ve katliamlar ne çapta olmuş olursa olsun, Balkan Savaşlarındaki suçlar (1912-1913), kurban sayısı bakımından geçmiş vakaları aşmıştır. Sayıca en yüksek katliamlar Bulgar güçler tarafından gerçekleştirilmiştir, ancak en etkin etnik temizlik Yunanistan tarafından ilhak edilen bölgelerdeki etnik temizlik olmuştur, ki bunda ihraç etmelerin ve şiddetin 1914'te de devam etmiş

6 Stanford J. Shaw, *From Empire to Republic: the Turkish War of National Liberation, 1918–1923* (Ankara: TTK, 2000), tome IV, 1723–1740.

7 Heath Lowry, "Turkish History: On Whose Sources Will it Be Based? A Case Study on the Burning of Izmir," *The Journal of Ottoman Studies*, IX, 1989, 1–29.

8 Justin McCarthy, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims* (Princeton: Darwin Press, 1995), 10–12 ; Pierre Oberling, *The Road to Bellapais: The Turkish Cypriot Exodus to Northern Cyprus* (Boulder–New York: Social Science Monographs/Columbia University Press, 1982), 9–21 ve 43–45 ; Salâhi Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire* (Ankara: TTK, 1993), 170–185 ve 223 ; Stanford J. Shaw, "Christian anti-Semitism in the Ottoman Empire," in *Studies in Ottoman and Turkish History. Life with the Ottomans*, (İstanbul: The Isis Press, 2000), 515–576.

olmasının payı vardır.⁹ Bu durum; önceki on yıllık sürelerde Yunan ordusunun İzmir'e gelmeleri (15 Mayıs 1919'da) ve yağma, tecavüz, suikastlar ve katliamlar gibi her türlü suçu işlemeleri ile mükemmel bir devamlılık sergilemektedir.¹⁰

Fransız donanmasının Türkiye¹¹ ile Güney Rusya için istihbarat servisinin başı Kaptan Henri Rollin, bakanına (olağan raporlara ilave olarak) göndermiş olduğu bir kişisel mektupta kişisel soruşturmasından temel alınan ve üç şahidin ifadesi ile desteklenen kesin ve ciddi suçlamalar sunmuştur. Rollin, 1917'de yaralandığı ve Osmanlı Ordusu tarafından esir alındığını anımsamıştır. 1918'e kadar İzmir'deki savaş suçlularından sorumlu olan Albay Fetih Bey'in davranışları itibariyle "en cömert düşmandan [bile] beklenilebilecekleri" aştığını, ancak buna rağmen 15 Mayıs'ta Yunanlar tarafından "tüfek dipçikleri ile katledildiğini" eklemiştir. Rollin, varmalarına haftalar kala tahrikçi (provokatör) ajanlar gönderen "Yunan hükümetinin" sorumluluklarına dikkat çekmiştir.¹² Benzer şekilde, İzmir'deki Fransız Konsolos Osmin Laporte 23 Mart, 13 ve 22 Nisan 1919'daki sevkiyatlarında olası bir Yunan varışının bir fiili kan banyosu riskine sebep olabileceği konusunda uyarılmıştır. 9 ile 14 Mayıs raporlarında iki Fransız subayı (biri donanmadan, biri jandarmadan) benzer sonuçlara varmışlardır.¹³

**Fransız donanmasının
Türkiye ile Güney Rusya
için istihbarat servisinin
baş Kaptan Henri Rollin,
bakanına (olağan
raporlara ilave olarak)
göndermiş olduğu bir
kişisel mektupta kişisel
soruşturmasından temel
alınan ve üç şahidin
ifadesi ile desteklenen
kesin ve ciddi suçlamalar
sunmuştur.**

9 *Report of the International Commission to Inquire the Causes and Conduct of the Balkan Wars* (Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1914), 71–78, 151–154 ve 186–207, <http://www.archive.org/download/reportofinternat00inteiala/reportofinternat00inteiala.pdf>; Comité de la défense nationale ottomane, *Les Atrocités des Grecs en Macédoine* (İstanbul : Ahmed Hısan & Cie, 1914), http://louisville.edu/a-s/history/turks/coalises_balkaniques_5.pdf; Justin McCarthy, *Death and Exile...*, 135–177 ; Salâhi Sonyel, *Minorities and the...*, 276–278. Ayrıca bakınız: Ahmet Efiloğlu, "The Exodus of Thracian Greeks to Greece in the Post-Balkan War Era," in Hakan Yavuz and Feroz Ahmad (ed.), *War and Collapse...*, 330-370.

10 SR Marine, Turquie, n° 717, 20 mai 1919, n° 740, 24 mai 1919, Service historique de la défense (SHD), Vincennes, 1 BB7 232 ; Cuthbert Francis Dixon–Johnson, *The Greeks in Asia Minor* (London: Cole & C°, 1919) ; Berthe Georges–Gaulis, *Angora, Constantinople, Londres. Moustafa Kémal et la politique anglaise en Orient* (Paris : Armand Colin, 1922), 58 ve 80 ; Stanford J. Shaw, *From Empire to...*, tome II, 508–540 ; Salâhi Sonyel, *Minorities and the...*, 355–368 ; Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006), 73–95 ve *passim*.

11 Çevirmenin notu: Osmanlı İmparatorluğu kastedilmektedir. O dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu'ndan sıklıkla "Türkiye" diye bahsedilmekteydi.

12 SR Marine, Turquie, n° 774, 3 juin 1919, SHD, 1 BB7 232.

13 SHD, 16 N 3202 ; Centre des archives diplomatiques de Nantes (CADN), 36 PO/1/42.

Türlere karşı pek dostça yaklaşmayan bir Amerikalı gözlemciye göre, 1919 baharında Yunan güçleri tarafından “2000’den fazla Türkün -erkek, kadın ve çocuk- öldürüldüğünü söylemek ölçülü bir tahmin” olurdu. Bunlara işgalin ilk günleri sırasında öldürülen 400 ila 800 kişi (İtalyan Kaptan G. Fauda’ya göre 600 kişi) dahildir.¹⁴ Her halükârda, Batılı temsilciler tarafından yapılan baskılar sonucu, özellikle Fransız ve Yunan üst komutaları İzmir’deki ilk günlerinde işlenen suçların önemli sayıdaki faillerini yargılamaya zorlanmışlardır. Bu faillerin arasında on iki Ermeni mahkum edilmiş ve 48 Yunan askeri mahkemeler tarafından 1919’da mahkum edilmiştir.¹⁵ Buna bağlı olarak, Fransız donanmasının istihbarat servisine göre Türk nüfusunu tatmin etmek için 1920’de birkaç yüz başka Ermeni gönüllü batı Anadolu’daki Türlere karşı saldırgan tavırları sebebiyle Yunan General Paraskevopoulos tarafından kovulmuştur: 10’u ölüme mahkum edilip Yunan askeri yargı tarafından infaz edilmiştir.¹⁶ Yunan düzenli ordusu ayrıca Ağustos 1920’de bir Türk birliği, Türk sivillerine karşı (Kemalist harekete karşı öncesinde muhalif olan köyler dahil) “en kötü aşırılıkları” işlemekle kötü nam salmış bir Ermeni çetesini yok ettiğinde pasif kalmıştır.¹⁷ Yalova yarımadasında 1921 yılında Ermeniler, Yunanların “Türk köylerinin sistematik yok edilışinin ve Müslüman nüfusunun yeryüzünden silinmesi planına”¹⁸ katılmışlardır ve anlaşıldığı kadarıyla Yunan ordusu bir kez daha Ermeni gönüllülerini yüzüstü bırakmıştır, ki bazıları İstanbul’da Osmanlı yargısı karşısında yargılanmışlardır.¹⁹ Diğer Ermeni çeteleri Temmuz 1921’de Bursa çevresindeki Türk köylerini ateşe vermişler ve en az düzinelerce sakini katletmişlerdir.²⁰

14 William Linn Westermann, “The Armenian Problem and the Disruption of Turkey,” in Edward Mandel House and Charles Seymour (ed.), *What Really Happened At Paris. The Story of the Peace Conference By American Delegates* (New York: Charles Scribner’s Sons, 1921), 195, <http://www.archive.org/download/cu31924027876048/cu31924027876048.pdf> ; Mevlüt Çelebi (ed.), *Greek Massacre in Anatolia in Italian Archive Documents* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2010), 71. Ayrıca bakınız: Justin McCarthy, *The Turk in America. The Creation of an Enduring Prejudice* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2010), 249-256.

15 Arnold J. Toynbee, *The Western Question...*, 401.

16 S.R. Marine, Affaires arméniennes, 15 novembre 1920, Archives du ministère des Affaires étrangères, (AMAE), La Courneuve, P 16674.

17 S.R. Marine, Turquie, Dans la région d’Ismidt, 10 août 1920, SHD, 7 N 3211.

18 Arnold J. Toynbee, *The Western Question...*, 284 (bir İtilaf güçleri komisyonunun raporundan alıntılanmıştır). Ayrıca bakınız: Maurice Gehri, “Mission d’enquête en Anatolie (12–22 mai 1921)”, *Revue internationale de la Croix-rouge*, 15 Temmuz 1921, pp. 721-735, <https://fatsr.org/wp-content/uploads/2014/04/Maurice-Gehri-Mission-d-enq%C3%AAte-en-Anatolie-CICR-1921.pdf>; ve *Atrocités grecques en Turquie. Second livre* (İstanbul : Ahmed Ihsan & Cie, 1921), 9–22, http://louisville.edu/a-s/history/turks/atrocites_grecques_en_turquie.pdf

19 Corps d’occupation de Constantinople — Bulletin de renseignement des 8 et 9 mai 1921, SHD 20 N 1082.

20 Rappports du capitaine Renaudineau, 18 et 19 juillet 1921, SHD, 20 N 1101.

Görünen o ki Yunan üst komutası gerektiği durumlarda Ermeni milliyetçilerini yıkım ve etnik temizlik için kullanmakta ve hatta sorumlulukları onlara yıkımda tereddüt etmemiştir. Batı Anadolu'daki bu Yunan yıkımına Ermeni katılımı tamamıyla yeni bir durum değildi. Daha 1905'te, Ermeni Devrimci Federasyonu²¹ patlayıcılar kullanarak İzmir'deki en önemli binaların çoğunu ve yardımın ulaşmasını engellemek için tren köprülerini yok etmenin komplosunu kurmuştur. Bombaların II. Abdülhamit'in tahta çıkmasının yıldönümünde, akşam saat 10'da patlamaları gerekiyordu. Bu saldırı sonucunda en yüksek sayıda Türk ve Yunan öldürülecek ve bunun sonucunda Ermeni sivil nüfusa misillemeler olacaktı ve nihayetinde bu saldırı bir Batılı askeri müdahaleye sebep olacaktı. Bu komplo Osmanlı polisi tarafından tam vaktinde meydana çıkarılmıştır.²²

B) Yunan geri çekilmesi sırasında yaşanan genel yıkım (1922)

1921'deki Yunan yenilgilerinden sonra Yunan güçlerinin batı Anadolu'yu tutamayacakları giderek belirginleşmişti. 1914'ten beri Paris tarafından İzmir'deki Fransız topluluğun seçilmiş başı olan işadamı Elzéar Guiffroy'den Yunan mezalimleri hakkında bir rapor hazırlaması talep edilmekteydi. Guiffroy, Fransız yurttaşlarının raporlarının üstüne kendine özgü bulgularını ekleyerek 27 Temmuz 1922'de Fransız Dışişleri Bakanlığına notlarını göndermiştir. Guiffroy, Mayıs 1919'daki varışından beri Yunan vukuatlarının "sayısız" olduklarını ve Batılı gazetelerde yayınlanan açıklamaların (örneğin Şubat 1922'de çoğunluğu çocuk 250 Türk'ün Karatepe Camisinde canlı yakılarak öldürülmesi) "şimdiye kadar işlenen suçların sadece küçük bir kısmını" yansıttığını açıklamıştır. Guiffroy yakılmış köylerin (sadece Ödemiş ilçesinde beş tane), kıyımların ("Yunanlardan ve Ermenilerden oluşan çetelerin" gerçekleştirdikleri dahil), yağmaların, suikastların, "binlerce" keyfi tutuklamanın ve insani olmayan koşullarda göz altılarının sayıca ve kesin örneklerini vermiş ve "Türk unsuruna" karşı bir Yunan "yok etme politikasının" varlığının sonucuna varmıştır. Ayrıca "abartısız şekilde", daha "300.000 olduğu tahmin edilen sürgün edilmiş kişileri saymadan", Mayıs 1919'dan beri Yunan güçleri ve Ermeni gönüllüleri tarafından öldürülen Türklerin 150.000'den fazla olduğunu kanaatine varmıştır.²³

21 Bu partinin 1915'e kadar olan faaliyetleri için bakınız: Edward J. Erickson, *Ottomans and Armenians. A Study in Counter-Insurgency* (New York-London: Palgrave MacMillan, 2013), 15-37 ve 98-202.

22 Maxime Gauin, "The Missed Occasion: Successes of the Hamidian Police Against the Armenian Revolutionaries, 1905-1908," *Review of Armenian Studies*, n° 30, 2014, 121-125.

23 AMAE, P 1380.

Yunan-Ermeni yıkımının zirve noktası Yunan geri çekilmesinin son aşamasında, 30 Ağustos savaşından sonra gerçekleşmiştir. İzmir-Aydın demiryolu firmasının yöneticisi Lord Saint-Davids 1922 Eylül sonunda yıllık kongresinde şunu belirtmiştir: “[Yunan güçlerinin] Aydın ve Nazilli’yi yakmış olmaları, geçtikleri bütün köyleri yakmış olmaları bir gerçektir”, yağma ve katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Lord Saint-David şunları eklemiştir: Yunan subayların emri doğrultusunda ve bu toprakların onlarda kalmayacağını bildikleri için bunu saldırıları gerçekleştirmişlerdir.²⁴ 1922’nin başlarında Compagnie Smyrne-Cassaba & Prolongements’ın müdürlerinden gelen ve aynı sonuçları tasdik eden mektuplar yayınlanmıştır.²⁵ O dönemde bir İzmir sakini olan Fransız mühendis C. Toureille, çok detaylı bir raporda (bu belge, Toureille’in kişisel günlüğünü temel almışa benzemektedir) katliamların tekrarlanması ile birlikte sistematik yağmaları ve kundaklamaları doğrulamıştır: “Türk evlerinde sakinler -erkekler, kadınlar ve çocuklar, kaçan askerlerin yapabildiği ölçüde acımasızca ve canlı canlı yakılmışlardır.” Toureille şunları da eklemiştir: 8 Eylül’de bir Ermeni-Yunan çetesi İzmir çevresinde yağmalama gerçekleştirmiş ve 11-12 Eylül’de bu sefer tamamen Yunan olan başka bir çete (Buca dahil) bu şehre çok yakın bazı köyleri ateşe vermiştir.²⁶ Ancak Eylül’de de çeteci olmayan Yunan muvazzaf askerler Çeşme semtindeki bir köyü yakmışlardır.²⁷

En derin soruşturmalardan birisi Batı Anadolu’daki turundan sonra fikrini değiştiren eski Yunan-taraftarı Amerikan Konsolos Yardımcısı James Loder Park tarafından yürütülmüştür. Park, Manisa’nın (%90’nın), Kasaba (%90’nın), Alaşehir (%70’nin) ve Salihi’nin (%65’nin) yakılmasının “rastgele, ara ara veya kazara olmadığını, bunun yerine iyi planlanmış ve ayrıntılarıyla düzenlenmiş” olduğunu fark etmiştir. Saldırıları “yakıcı bombalar” ve benzin ile gerçekleştirilmişler ve beraberlerinde pek çok katliam ve tecavüz gerçekleştirmişlerdir.²⁸ Bu şehirlerin etrafındaki köyler de yakılmıştır²⁹ ve Ödemiş semtindeki Türk mülkiyeti Eylül 1922’de yanmıştır.³⁰ Böylece aylar önce

24 « Grave réquisitoire d’un lord anglais contre l’armée grecque », *Le Petit Parisien*, 27 septembre, 1922, 3.

25 Jean Schlicklin, *Angora. L’aube de la Turquie nouvelle* (Paris : Berger-Levrault, 1922), 331-334.

26 C. Toureille, *Prise de Smyrne par Moustafa Kemal — Incendie de Smyrne par les Grecs et les Arméniens*, 1-2, AMAE, P 1380. Ayrıca bakınız, aynı mikrofilmd: *Extraits de lettres reçues de Smyrne*, septembre 1922.

27 İzmir valisinin raporu, 18 Ekim 1922, *Documents d’histoire militaire*’de tercüme edilmiştir, No. 93, janvier 1992, 185.

28 Justin McCarthy, *Death and Exile...*, 281. Ayrıca bakınız: Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi...*, 201-202.

29 Télégramme du colonel Mougin au général Pellé, 8 septembre 1922, AMAE, P 1380 ; Noëlle Roger, *En Asie mineure. La Turquie du Ghazi* (Paris: Fasquelle, 1930), 210-211.

30 Ödemiş kaymakamının raporu, 13 Ekim 1922, *Documents d’histoire militaire...*, 183.

başlamış olan ve Elzéar Guiffroy'ın önceden bahsedilen raporunda tarif edilen yıkım süreci sona ermiştir. Benzer şekilde, Yakın Doğu Yardım (Near East Relief) örgütü görevlisi Mark O. Prentiss “Anadolu’da üç yüz kilometre dolaşmış”, Yunan askerlerin yağmaladığı ve yaktığı köyleri görmüş ve “Yunan askerler tarafından dövülen, bıçaklanan, vurulan birçok erkek ve yaşlı adamlar ve tecavüze uğramış olan kadınlar ile röportaj yapmıştır”.³¹ Yunanlar tarafından yapılan katliamlar, kundaklamalar ve tecavüzler ayrıca 1903’ten 1932’ye kadar Robert Koleji’nde müdürlük yapmış olan Caleb Frank Gates’in günlüğünde doğrulanmıştır.³² 1912’den 1943’e kadar Robert Koleji’nde profesörlük yapmış olan Lynn A. Scipio; bütün zorluklara rağmen Yunan güçlerinin “birçok Türk köylerini ve tahıl tarlalarını, ve yakılabilecek her şeyi ateşe vermek için vakit harcamış olduklarını yazmıştır.”³³

İzmir’e olan kundakçı saldırıya sebep olan olaylar zincirinin anlaşılmasında daha da önemli olan Eskişehir ve Bursa’daki vakalardır. Eskişehir’deki Fransız okullarının müdürü Peder Ludovic Marseille, Quai d’Orsay’a (Fransız Dışleri Bakanlığı’na) detaylı bir rapor göndermiştir. Raporda Yunan ordusunun Hıristiyanlara korkunç ve yanlış mezalim hikayeleri anlattığını, böylece -Fransızların Hıristiyanlara kalmaya ikna etme çabalarına rağmen- onları şehri terk etmeye zorladıklarını anlatmıştır. O zaman subayların emirlerine uyan Yunan ordusu -Fransız binalarını da esirgemedi- şehri ateşe vermiştir. Eskişehir’i Temmuz 1921’de terk eden Türk ordusu ise öldürmemiş ve yok etmemiştir. Peder Marseille’in bulguları ve sonuçları İstanbul’daki Yüksek Temsilci General Maurice Pellé tarafından kabul edilmiştir.³⁴ Kabine başkanı ve Dışişleri Bakanı Raymond Poincaré öfkeli bir şekilde Atina’daki Fransız temsilcisine protesto etmesini ve Fransız hükümetinin “askeri olmayan bir amacın gerekçe gösterildiği bu sistematik yıkım faaliyetleri için meşru tazminat isteme hakkını” elinde tuttuğunu belirtmesini emretmiştir. Bu protesto haberdar olmaları için İngiliz, İtalyan ve Amerikan hükümetlerine iletilmiştir.³⁵ Bu mesaj

31 Mark O. Prentiss’in Amiral Bristol’a yazışması, tarihsiz (Eylül ortası 1922), Library of Congress (LC), Bristol papers, Container 74, File Smyrna, general situation, 1919, 1922. İki başka Amerikan raporu şurada alıntılanmıştır: Stanford J. Shaw, *From Empire to...*, cilt IV, 1710-1716.

32 Caleb Frank Gates, *Not to Me Only* (Princeton-London: Princeton University Press/Oxford University Press, 1940), 283.

33 Lynn A. Scipio, *My Thirty Years in Turkey* (Rindge: Richard R. Smith Publisher, 1955), 179.

34 Télégrammes du général Pellé au ministère des Affaires étrangères, 8 et 17 septembre 1922 ; Rapport du père Ludovic Marseille, 15 septembre 1922, AMAE, P 1380. Ayrıca bakınız: Noëlle Roger, *En Asie mineure...*, 217-218. Pellé’nin parlak kariyeri için bakınız: Ronald Mattatia, « Le général Maurice Pellé », *Bulletin de la SABIX*, 43, 2009, 28-36, <http://sabix.revues.org/179>. Kemalistlerin Temmuz 1921’de kötü hareketler sergilemediği şurada doğrulanmıştır: Rapport du capitaine Renaudineau, inspecteur de la gendarmerie ottomane, sur la prise de Kütahya et Eski-Chehir par les troupes hellènes, 23 juillet 1921, SHD, 20 N 1101.

35 Télégramme du ministère des Affaires étrangères au représentant français à Athènes, 8 septembre 1922 ; télégramme du ministère aux ambassadeurs à Londres, Rome et Washington, 8 et 9 septembre 1922, AMAE, P 1380.

İzmir yangınından beş gün önce gönderilmiştir. Bursa'daki güçleri komuta eden Yunan subay General Soumila, bu şehrin yakılmasının düzenlenmesini istemiş, ancak kendisi de subay olan Fransız fahri konsolosu askeri müdahale tehdidi ile Soumila'yı bu kararın feshetmeye zorlamıştır. Buna ilaveten, General Pellé Fransız Moudania demiryolu şirketinin korunması, bir yangının başlatılmasını önlenmesi ve “Müslümanlara karşı şiddetin durdurulması” için 200 adam göndermiştir.³⁶

Buna bağlı olarak, Kaptan Joubert Moudania'da raporunda Anadolu Yunanların Yunan güçlerinin (özellikle Eskişehir'deki) “yıkımından” “şikayetçi olduklarını” ve “Atina halkını bunu önemsemedikleri için suçladıklarını” yazmıştır.³⁷ Fransız bulguları Amerikan bulguları ile uyumludur: Bristol “[Yunan] köyleri Helen Yunanlar tarafından geri çekilmeleri sırasında yakılmıştır ve şartlar - ortam sonradan durulsa bile- mültecilerin geri döndürülmesini imkansızlaştırmıştır” diye yazmıştır. Kendisine ABD donanması tarafından şunlar bildirilmiştir: “Yunan mültecilerin hepsinin aynı hikâyeyi anlatmaktadır: ‘Yunan ordusu ve rahiplerinden tahliye emri aldık. Ayrıldıktan sonra şehirleri alevler içinde gördük.’ Bu olaylardaki suçun köylerini yakan Helen Yunanlarda olduğunu söylüyorlar.”³⁸

C) Kilikya'dan İzmir'e Ermeni savaş suçluları

Büyük emeklerle yaratılan ve 1916-1919 arası genişletilen Doğu (Ocak 1919'dan itibaren, Ermeni) Lejyonu savaşın bitmesinden bile önce ciddi disiplin sorunları ortaya çıkarmıştır.³⁹ Ateşkesi takip eden aylarda sorunlar

36 Telegram of Sir H. Rumbold to Lord Curzon, September 8, 1922, The National Archives, Kew Gardens, FO 424/254, 173 ; Télégramme du général Pellé au ministère des Affaires étrangères, 12 septembre 1922 ; Télégramme du ministère des Affaires étrangères au chargé d'affaires à Washington, 26 septembre 1922, AMAE, P 1380. Ayrıca bakınız: Justin McCarthy, *Death and Exile...*, 283, ve “şiddete” dair (Türklerin canlı canlı yakılması), General Nurettin'in telgrafı, 14 Aralık 1922, *Documents d'histoire militaire...*, 191.

37 Rapport de mission du capitaine de frégate Joubert au contre-amiral Dumesnil, 6 septembre 1922, 3-4, SHD, 20 N 1095.

38 Mark L. Bristol, Report of operations for week ending 10 September, 1922, part four; War diary, 19 September 1922; USS Litchfield to Bristol, September 7, 1922 Corrected copy, LC, Bristol papers, containers 4 and 76, File Smyrna, Navy Messages Received 1922.

39 Rapport sur la mutinerie du camp des réfugiés du Djébel Moussa, 21 mai 1918 ; Incidents des 16 et 17 mai à Port-Saïd, 23 mai 1918, SHD, 4 H 34, dossier 1.

artmış⁴⁰ ve 1920’de zirveye ulaşmıştır, ki bu da bu birliğin Fransız hükümeti tarafından feshedilmesine sebep olmuştur.⁴¹ Aynı şekilde 1920’nin ortasında Ermeni ve Süryani sivillerden oluşan bir çete, çoğu kadın ve çocuk olan 45 Türkün katliamı sebebiyle cezaya çarptırılmıştır.⁴² Ayrıca “mahallenin güvenliği için” tehlike arz ettiği için bazı üyeleri İzmir’den gelmiş olan bir Ermeni milis bölüğü feshedilmiştir.⁴³ 1920 kışında kundakçılık özellikle Maraş ve çevresinde Müslüman nüfusları defetmek için Ermeni lejyonerler ve siviller tarafından sıkça kullanılmıştır. Ayrıca aynı yılın yaz döneminde Adana’da Ermeni kundakçılar, Fransız askerlerin yangından korunan bir alanda olup olmadıklarına dikkat bile etmemişlerdir.⁴⁴

Yanıcı malzemelerin tekrarlanan bir biçimde kullanılması İzmir yangınının tam olarak anlaşılması için önem arz etmektedir. Nitekim 1920’de Kilikya’dan kovulmuş olan Ermeni lejyonerler ve Ermeni siviller İzmir’e gelmişler ve öfkelerini saklamamışlardır. Bu Kilikyalı Ermenilerin bazıları nafiye bir şekilde Yunan ordusunun İzmir’deki Türklere karşı yeni saldırılar düzenlemesi için kışkırtma amaçlı komplo kurmuşlardır.⁴⁵ Buna ilaveten, 1921-1922 kış döneminde Kilikya Ermenilerinin toplu ayrılışları sırasında en az 4.000’i Yunan gemileri ile İzmir’e gelmişlerdir ve yalnızca İngilizlerin şehre olan erişimin

40 Copie de télégramme, colonel commandant troupes françaises Cilicie à Général commandant T.F.L. à Beyrouth, 29 mai 1919 ; Télégramme du général Hamelin au ministère de la Guerre, 22 mars 1919, SHD, 4 H 42, dossier 6 ; Télégrammes du général Hamelin, 2, 25, 26 février, 4, 5 mars 1919 ; Lettre du général Hamelin au ministre de la Guerre, 15 février 1919 ; Lettre du président du Conseil au ministre des Affaires étrangères, 25 février 1919 ; Télégramme de Georges Picot, 19 février 1919, Télégrammes de l’amiral Cassard au ministère de la Marine, 13 février, 1er mars 1919, Lettre du président du Conseil au ministre des Affaires étrangères, 5 avril 1919, AMAE, P 1426. Türkçe kaynaklar şurada İngilizce’ye tercüme edilmiştir: Stanford J. Shaw, “The Armenian Legion and Its Destruction of the Armenian Community of Cilicia,” in Türküya Ataöv (ed.), *Armenians in the Late Ottoman Period* (Ankara: TTK/TBMM, 2001), 155–206 (fakat Stanford J. Shaw’ın Fransız tepkisinin anlatışı her zaman doğru değildir).

41 Année 1920 — Dossier relatif à divers incidents qui ont lieu à la Légion arménienne; Le général Gouraud à M. le général commandant la 156e division d’infanterie, 25 février 1920 ; Le chef de bataillon Beaujard commandant la Légion arménienne, à M. le général commandant la 1re brigade du Levant, 17 avril 1920 ; Avis du général Dufieux n° 3382/1, 27 avril 1920 ; Télégramme n° 1871/3 du commandant Bezert au général commandant en chef des Armées françaises au Levant, 1er octobre 1920, SHD, 4 H 42, dossier 6 (bu dosya aynı görüşleri destekleyen birçok farklı belgeleri içermektedir) ; — Lettre du ministre de la Guerre au ministre des Affaires étrangères, 20 mai 1920 ; réponse du ministre des Affaires étrangères, 18 juin ; Le ministre de la Guerre au ministre des Affaires étrangères, 12 juillet, AMAE, P 1426.

42 Capitaine Dromard, Compte-rendu au sujet des affaires de Djamil, 16 juin 1920, CADN, 1SL/1V/154 ; Jugement n° 175/290, 14 août 1920, SHD, 11 J 3202.

43 Rapport hebdomadaire, 22–29 septembre 1920, SHD, 4 H 58.

44 Rapport hebdomadaire, 27 avril–3 mai 1920, SHD, 4 H 58, dossier 1 ; Rapport du général Gouraud à Alexandre Millerand, président du Conseil, 21 juillet 1920, AMAE, P 16774 ; Maxime Bergès, *La Colonne de Marach et quelques autres récits de l’armée du Levant* (Paris : La Renaissance du livre, 1924), 56–57, 81–82, 89 ve 142–143 ; Paul Bernard, *Six mois en Cilicie* (Aix-en-Provence : Éditions du Feu, 1929), 71–73, 78, 82, 85, 100 ve 110 ; Stanford J. Shaw, “The Armenian Legion...,” 167.

45 S.R. Marine, 15 novembre 1920, AMAE, P 16674.

engellenmesi kararıyla yeni göçmenlerin şehre gelişi engellemiştir.⁴⁶ Yunanistan'ın halen Türklere karşı savaşta olması ele alındığında, bu davranış; Ermenilerin en azından bazılarını Türklere karşı kullanma niyeti barındırmayan, özgürce alınmış ve cömert bir dayanışma hareketi gibi görünmemektedir.

II) YUNAN KOMUTASI İŞİ ERMENİ KOMİTELERE BIRAKMIŞTIR

A) Eylül 1922'deki durum: yapılacak duyurulan bir kundaklama için yeni bir bağlam

Batı Anadolu'nun çoğunu harap etmiş olan Yunan güçleri, bu yakıp yıkma (yanmış toprak) politikasının pratik sınırlarını tecrübe etmekteydiler. Daha önce açıklandığı üzere, Büyük Güçlerin Bursa'ya müdahalesi ve Mudanya'ya Fransız müdahalesi, Yunan subayların bu şehirlerin yıkımını düzenlemelerini engellemiştir. İzmir meselesinde Paris, Londra, Roma ve Vaşington, şehrin yıkımını engellemek için askeri gemiler göndermiştir. İzmir; Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci ve en önemli limanıydı, birçok Avrupa ve Amerikan firmasının orada ofisleri bulunmaktaydı ve bu şehirde kârlı işler yapılmaktaydı. Ek olarak, Yunan donanması büyük sayıdaki mülteciler ve İzmir'in Yunanları ile Ermenileri için yeterli sayıda gemiye sahip olmadığı için, kısa sürede Hıristiyan nüfusu yerlerinden çıkarmak artık mümkün değildi.

Yunan üst komutası Eskişehir'de yaptığının tamamen aynısını İzmir'de yapamazdı, ancak bu; Yunan subayların Eylül ayının başına kadar çıkartılmasını emrettikleri ve İzmir'in banliyölerine kadar ulaşacak yangınların herhangi bir taklidini önlemeleri söz konusu değildi. Türk ordusunun İzmir'e ulaşmasından birkaç gün önce Fransız ve İngiliz amiraller -Fransız, Amerikan ve İtalyan konsoloslar ile birlikte- o zaman İzmir'de bulunan Yunan Savaş Bakanı Nikolaos Theotokis'den şehrin yağma ve kundak tehdidi altında olmadığına dair güvence istemişlerdir. Theotokis böyle bir güvence veremeyeceğini bildirmiştir.⁴⁷ Yaklaşık olarak aynı zamanda, İzmir'deki Yunan Yüksek Temsilci İtilaf konsoloslarını toplantıya çağırılmış ve "her türlü ölçüsüzlüğü işleyebilecek kaçaklar tarafından işgal edilebilecek olan" şehrin güvenliğini sağlayamayacağını söylemiştir.⁴⁸

46 Bulletin de renseignement n° 288, 21–24 décembre 1921, SHD, 4 H 61, dossier 3 ; Commandement supérieur, Levant — Journal des marches et des opérations, 25 novembre 1921, p. 459, SHD, 4 H 47, dossier 1.

47 Télégramme du consul Michel Graillet au ministère des Affaires étrangères, 6 septembre 1922, AMAE, P 1380 ; USS Litchfield to Bristol, September 6, 1922, LC, Bristol papers, container 76, File Smyrna, Navy Messages Received 1922. Ayrıca bakınız: Sean McMeekin, *The Ottoman Endgame*, (London: Allen Lane, 2015), 471–472.

48 Bulletin de renseignement n° 376, 3–5 septembre 1922, SHD, 4 H 62, dossier 3.

“Kaçakların” tehlikesine ilaveten, Haziran 1922’den bu yana Yunan-Ermeni komitesinin İzmir’i yakmaya hazır olduğu “bilinen bir gerçektir”.⁴⁹ Bu şehirde ikamet eden Başkonsolos Michel Graillet dahil “bütün Fransızlar”, kundaklamadan önce Yunanların ve Ermenilerin “birçok defa” şehrin Türklere sağlam şekilde bırakmaktansa yakılmasından bahsettiklerini duymuşlardır.⁵⁰ Bu Fransız sakinlerden birisi 7 Eylül 1922’de Fransız diplomatlarına şunu yazmıştır: “Diğer yandan, buraya gelen Yunan askerlerin çoğu İzmir’i Afyon, Uşak, Alaşehir ve Manisa’da yaptıkları gibi ateşe vermeye karar verdiklerini belirtmektedirler.”⁵¹ Böylesi açıklamalar Mustafa Kemal Atatürk’ün açıklamaları ile uyumludur.⁵² Aslında Türk sorumluluğu tezinin en bilinen iki destekçisi Amerikan Konsolos Horton ile edebiyat profesörü Marjorie Housepian bile “Yunanların İzmir’i yakma tehditlerini” onaylamaktadırlar, fakat ikisi de böylesine mühim bir nokta konusunda daha da tartışmakta başarısız kalmışlardır.⁵³

B) Ermeni ve Yunan Sorumluluklarına Dair Deliller

İlk olarak belirtilmesi gerekiyor ki, bazı saygıdeğer bilim insanlarının⁵⁴ bile önerdiği açıklama olan kazara başlayan yangın fikrinin reddedilmesi gerekmektedir. Nitekim 1910’dan itibaren İzmir itfaiye teşkilatının amiri olan Paul Grescovich şunları fark etmiştir:

“Eylül’ün ilk haftasında kötürüm kalmış şubesinin uğraşması gereken günde ortalama beş yangın çıkıyordu. Ona göre, bu yangınların çoğu dikkatsizlik sonucu gerçekleşiyordu, ancak şüphesiz olarak bazılarının kaynağı kundaklamaydı. Normal bir yıldaki ortalama yangın sayısı on günde bir olduğunu söyledi ve günde beş taneye yükselmesi dikkate değer görünüyordu.”⁵⁵

49 C. Toureille, *Prise de Smyrne par Moustafa Kemal — Incendie de Smyrne par les Grecs et les Arméniens*, 5, AMAE, P 1380.

50 *Rapport de l’amiral Dumesnil*, 28 septembre 1922, AMAE, P 1380. Ayrıca bakınız Noël Roger, *En Asie mineure...*, 216–217.

51 *Extraits de lettres reçues de Smyrne*, AMAE, P 1380.

52 30 Eylül 1922 tarihli telgraf: İsmet Görgülü, *Atatürk’ten Ermeni Konusu* (Ankara–İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2006), 327–328.

53 Marjorie Housepian, *Smyrna 1922...*, 257.

54 Örneğin: Lord Kinross, *Atatürk* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1965), 324–325.

55 The Hitherto Untold Story of the Smyrna Fire Told by Mark O. Prentiss, American Representative of the Near East Relief. Armenians, not Turks, Set the Fire. Evidence of Smyrna Fire Chief Revealed, LC, Bristol papers, container 38 (bunu müteakip, Prentiss raporu). Tam belge Heath Lowry ekinde paylaşılmıştır: “Turkish History: On...”, 21–27.

Daha da önemlisi, sırf 13 Eylül’de öğleden sonra birkaç büyük yangın çıkmıştır: Ermeni katedralinde çıkan ünlü yangın şehrin yıkımındaki tek etken değildi. Böylesi bir olgu kazara çıkmış yangın hipotezi ile bağdaştırılamaz.⁵⁶

Sorumlulukların tespitine gelince, bazı önemli belgeler bulunmaktadır. En önemlisi Türk tarafının daha 1922’de yayınladığı Paul Grescovich’in raporudur. Grescovich tartışmasız bir biçimde Türklerin değil, Ermenilerin ve Yunanların şehri ateşe verdikleri sonucuna varmıştır.⁵⁷ Sonraki belge büyük ölçüde Grescovich’in bulgularını temel alan Mark O. Prentiss’in (bu yazıda önceden bahsedilen) oldukça uzun bir raporudur. Bilhassa Prentiss; İzmir itfaiye teşkilatının amirinin beyanatlarını açıklamıştır. İzmir itfaiye teşkilatının amiri, iki Ermeni rahibin birkaç bin erkek, kadın ve çocuğu sığındıkları Ermeni okullarından ve Dominik Kiliselerinden rıhtımlara refakat ettiğini görmüştür. Bu tesislere girdiğinde petrol içine batırılmış ve yakılmaya hazır çöp bulmuştur. [...] Kendi itfaiyecileri, Türk korumaları ile birlikte, Salı akşamı [12 Eylül] ile Çarşamba sabahı [13 Eylül] birçok kadın kılığına veya Türk düzensiz asker kılığına girip yangın çıkarırken yakalanan genç Ermeni erkeklerini vurmuşlardır.⁵⁸

Bu Prentiss raporu Ocak 1923’te birkaç tane Amerikan gazetesinde yayınlanmıştır. Prentiss’in yazdığı taslağın başlığında yangının “Ermeniler ve Yunanlar” tarafından çıkarıldığı yazılmış, “ve Yunanlar” ifadesinin üzeri çizilmişti. Türkkaya Ataöv bu ifadenin üstünün çizilmesinin bir Yunan Amerikan tarafından yapıldığını belirtmektedir.⁵⁹ Ancak, bu yazının yayınlanan nüshasında başlığa “ve Yunanlar” dahil değildi ve yazı suçu “Ermenilere” yüklemiştir.⁶⁰ Prentiss yıllarca Ermenilere fazlasıyla yardımcı bulunmuş olan Yakın Doğu Yardım’ı için çalışmıştır. Gerçekleri onların aleyhine saptırmak için sebebi yoktu.

Üçüncü önemli belge Yakın Doğudaki Fransız donanmasının kumandanı Amiral Charles Dumesnil tarafından yazılmıştır. Dumesnil, Birinci Dünya Savaşının başlamasından hemen önce yaptığı bir teftiş gezisi sayesinde Anadolu’yu 1914’ten beri tanıyordu. Türk ordusunu da 1915’te Çanakkale

56 Télégrammes du général Pellé au ministère des Affaires étrangères, 21 et 23 septembre 1922, AMAE, P 1 380 ; Berthe Georges-Gaulis, *La Question turque*, (Paris : Berger-Levrault, 1931), 244–245 ve 292.

57 *Report of Mr. Grescovich Commander of the Smyrna Fire Brigade on the Great fire in Smyrna* (İstanbul, 1922).

58 Prentiss raporu, 5.

59 Türkkaya Ataöv, *Armenian Falsifications...*, 113.

60 “Armenians, Not Turks, Set Smyrna Ablaze Relief Worker Declares,” *The San Antonio Express*, January 22, 1923.

Savaşı'na katıldığından beri tanımaktaydı.⁶¹ Dumesnil'in İzmir yangınına dair son raporu⁶² bir ibretlik, Kartezyan muhakemeden oluşmaktadır. Türk düzenli ordusuna gelince, Dumesnil bu gücün yeterli disipline ve fevkalade önderliğe sahip olduğunu belirtmiştir. Üstelik, Mustafa Kemal (Atatürk) ve İsmet (İnönü), büyük yangından bir gün öncesinde Fransız Konsolosluğunun yakınına yerleşmişlerdi, ancak hemen ayrılmaları gerekmişti. Türk düzensiz askerlere gelince; Dumesnil onların -çoğunlukla İzmir'de- elbette suç işlediklerini gözlemlemiştir, ancak bu suçlar yağmalamalardan oluşmaktaydı ve kimsenin kundaklama konusunda şikayeti olmamıştır. Buna ilaveten, Türk düzenli askerler ve subaylar bu yağmalamalar ile mücadele etmişler, bunlara karşı yargısız infazlar da uygulamışlardır. Aynı gün içinde farklı yerlerde oluşan yangının başlamasından sonra (ki bu "Türk yağmacılara mal edilemeyecek bir planın" varlığını kanıtlayan bir olgudur), Türk ordusu ayrıca yangına karşı mücadele etmiştir. Bir Ermeni-Yunan sorumluluğunu ileri süren Dumesnil aylarca "sürekli olarak devam ettirilen bir propagandaya" dikkat çekmiştir. Türklerin ele geçirmesi durumunda şehrin yok edilmesi durumunu ve, aşikar bir şekilde, "Yunan ve en önemlisi olan Ermeni semtinde" sayıca "mühimmat depolarının" ve "yanıcı veya yangın çıkaran maddelerin" olduğunu ileri sürmüştür. Amiral ayrıca bu konuyla ilgili "söylentileri" eleştirmiştir. Bunlara örnek olarak, görünüşte eleştirilemez kişilerin (Fransız papazların) verdikleri ifadeler vardır. Her şeye rağmen Dumesnil, bu ifadeleri doğrudan ve çabucak gerçekleştirdiği denetleme ile tamimiyle çürütmüştür.

Birkaç gün tereddüt ettikten sonra, İzmir'deki Fransız Konsolos Michel Graillet, Amiral Dumesnil'in görüşlerini tamamen desteklemiş ve Türk ordusunun yangında hiçbir sorumluluğunun olmadığını, kundakçıların "Ermeni ve Yunan" oldukları kararına varmıştır. Bu noktada Konsolos Graillet'in son sözünden alıntı yapmak uygun olur: "Yalanlar ve fanteziler mevcut gerçeklere karşı bir şey yapamaz ve bu insanlar İzmir'i acilen terk eden kişiler oldukları için hayal gücü daha da kuvvetlidir."⁶³ Benzer şekilde, *Le Petit Parisien* özel temsilcisi de İzmir'deki soruşturmasının sonucunda suçu "Ermeniler ve Yunanlara" yüklemiştir.⁶⁴

61 Charles Dumesnil, *Souvenirs de guerre d'un vieux croiseur (1914-1915)*, (Paris : Plon-Nourrit, 1922).

62 Qui sont les auteurs de l'incendie ?, 28 septembre 1922, AMAE, P 1380. Ayrıca kendisinin yazısına bakınız: « Incendie de la ville de Smyrne », 22 septembre 1922, aynı mikrofilimde ve *Le Matin*'e röportajında, 29 septembre 1922, 3.

63 Télégramme au ministère des Affaires étrangères, 22 septembre 1922 ; Lettre au ministère des Affaires étrangères, 26 septembre 1922, AMAE, P 1380. Graillet'nin bu raporları şu eserde yazarın işine gelecek şekilde göz ardı edilmiştir: Hervé Georgelin, *La Fin de Smyrne. Du cosmopolitisme aux nationalismes* (Paris: CNRS, 2005).

64 « Une journée dans les ruines de Smyrne », *Le Petit Parisien*, 28 septembre 1922, 3.

Tire Musevi okulu müdürü 29 Eylül 1922’de aşağıdakini yazmıştır:

“Durumu daha da vahim hale getiren, İzmir’in faciadan kurtulamamış olmasıdır: şehrin yarısından fazlası Ermeniler tarafından yakılmıştır. Bu Yahudi ve diğer mültecilerin talihsizliğini daha da ağırlaştırın başka bir etkendir.”⁶⁵

***Bütün bu kaynakları
bağdaştırmanın tek yolu
İzmir’in yok edilmesini
planlamış olan Yunan
ordusunun nihayetinde
uygulamanın en büyük
kısımını Ermeni
komitelerine, özellikle
Kilikya’dan gelen
Ermenilere bırakmış
olduğu sonucuna
varmaktır. Bu etkenlerin
varlığı İzmir’den gelen
Türk-karşıtı bir Ermeninin
ifadesi ile doğrulanmıştır.***

Buna bağlı olarak, Uluslararası Kolej başkanı misyoner Alexander MacLachlan kişisel bir soruşturma yürütmüş ve “bir Batı müdahalesini getirmeyi amaçlayan” “Ermeni teröristleri” suçlamıştır.⁶⁶ Aynı şekilde, İzmir’deki *Le Matin*’den bir gazeteci soruşturmasını yalnızca Ermenileri suçlayarak sonuçlandırmıştır.⁶⁷ Ancak önceden bahsedilen Fransız mühendis Toureille, Ermeni kundakçıların varlığını hiç itiraz etmeyerek Yunan sorumluluklarına daha fazla vurgu yapmıştır.⁶⁸ Bütün bu kaynakları bağdaştırmanın tek yolu İzmir’in yok edilmesini planlamış olan Yunan ordusunun nihayetinde uygulamanın en büyük kısmını Ermeni komitelerine, özellikle Kilikya’dan gelen Ermenilere bırakmış olduğu sonucuna varmaktır. Bu etkenlerin varlığı İzmir’den

gelen Türk-karşıtı bir Ermeninin ifadesi ile doğrulanmıştır. Bu Ermeni, yangın sırasında Türklerin Kilikya’dan gelen “2.000 Ermeni’yi” öldürdüklerini iddia etmiştir.⁶⁹ Ayrıca Arnold Toynbee’nin “gizli bir Ermeni örgütünü”⁷⁰ (bu örgüt yerli Ermeniler tarafından değil, Kilikya’dan sürgün edilmiş kin besleyen Ermeniler tarafından desteklenmekteydi) suçlayan soruşturması da bu etkenlerin varlığını doğrulamıştır.

65 Henri Nahum (ed.), *La Grande Guerre et la guerre gréco-turque vue par les instituteurs de l’Alliance israélite universelle d’İzmir*, (İstanbul : Les éditions Isis, 2003), 71.

66 Joseph L. Grabill, *Protestant diplomacy and the Near East: Missionary influence on American policy, 1810–1927* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971), 263. Ermeni radikallerin 1920’lerin başında dikkat çekme arzusu konusuna dair ayrıca bakınız: Christopher Gunn, “Getting Away with Murder,” içinde Hakan Yavuz ve Feroz Ahmad, *War and Collapse...*, 896-917.

67 « Ce sont les Arméniens qui allumèrent l’incendie en abandonnant leur quartier », *Le Matin*, 20 septembre 1922, 1.

68 C. Toureille, *Prise de Smyrne par Moustafa Kemal — Incendie de Smyrne par les Grecs et les Arméniens*, 1–2, AMAE, P 1380.

69 « Les réfugiés de Smyrne à Marseille — Émouvants récits de l’incendie », *Le Petit Parisien*, 21 septembre 1922, 3.

70 Şuradaki makale: *Current History*, July 1923, makaleye şurada atıf yapılmıştır: E. Alexander Powell, *The Struggle for Power in Moslem Asia* (London: John Long, 1925), 137.

Coğrafi köken referansı dışında, bu tez 1922 kadar erken bir tarihte Amerikan Donanma subayı A.J. Hepburn tarafından dile getirilmiştir, ki kendisi de bu açıklamaya geçerli bulmuştur.⁷¹ Yunan subayların hazırlığı 13 Eylül’de Türk komutasının “yangın söndürme ekibinin bütün lastik borularının, bariz bir şekilde kasıtlı olarak, kesilip parçalanmış halde bulmuş olması” gerçeği ile doğrulanmıştır.⁷² Bu yangının askeri bir zihniyet ile hazırlandığını göstermiştir.

Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Watertown, Massachusetts’teki arşivlerinde bu konuyla ilgili temel belgelerin olması ihtimali vardır, ancak bu olası belgeler erişilebilir değildir: Zira bu cümlelerin yazarının talebi 2014’te cevapsız bırakılmıştır.⁷³

III) TÜRK ORDUSU İLE DÜZENSİZ ASKERLER SUÇLU DEĞİLDİR

A) Meselenin Geçmişi

25 Haziran 1920’deki bir raporda 1918’den 1920’ye kadar Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Fransız ordusunun istihbarat servisinin amiri olan Komutan Labonne, “[Kemalistlerin hâkim olduğu bölgelerin] hiçbirinde Hıristiyan nüfusu tehdit edilmediğini” yazmıştır.⁷⁴ Burada not edilmesi gereken husus; Labonne’nun Kemalistleri sevmiyor, Kemalistlerin de Labonne’u sevmiyor oluşuydu.⁷⁵ Buna bağlı olarak, Bristol Kasım 1919’un sonunda “karşılaştırma yapılacak olursa, İngiliz ve Ermeni makamlarının raporlarının yalandan imdat diye bağırımlarının aksine, Anadolu’nun (*Asia Minor*) diğer taraflarındaki şartlar eskiye nazaran daha sakin” diye bir yorum yapmıştır.⁷⁶ Bu yorum Labonne tarafından da kullanılmıştır. 1919’da Kayseri’de Fransız subay Jacques Lemaigre-Dubreuil, Türklerden Ermenilere karşı herhangi bir şiddet vakası gözlemlememiştir.⁷⁷ Üç yıl sonra Türkiye’deki *Le Petit Parisien*’in muhabiri Jean Schlicklin ise, Kemalistlere karşı Anadolu’daki

71 Hepburn raporunun son iki sayfası şurada “ekler” kısmında paylaşılmıştır: Heath Lowry, “Turkish History. On...”, 28–29.

72 Halidé Edib (Halide Edip), *The Turkish Ordeal* (New York–London: The Century Co, 1928), 376.

73 Maxime Gauin, “The Turkish–Armenian dispute: Who has something to hide?,” *Daily Sabah*, October 14, 2014.

74 Situation politique en Asie mineure, 25 juin 1920, 2, SHD, 7 N 3210, dossier 2. Ayrıca bakınız: Le mouvement nationaliste, n° 11, 16 novembre 1919, 4–5, 7 N 3210, dossier 1.

75 Daha önce bahsedilen raporlara ek olarak, Kemal hakkında iğneleyici sözler içeren yazı için bakınız: Lettre du général Franchet d’Espèrey au ministre de la Guerre, 28 juin 1920, SHD, 7 N 3210.

76 23 Kasım’da sona eren haftadaki operasyonların raporları, 1919, LC, Bristol papers, container 1, file November 1919.

77 Lettre du lieutenant Lemaigre–Dubreuil au haut–commissaire français à İstanbul, 13 septembre 1919, CADN, 36 PO/1/10.

Hıristiyanlara yapılan muamele konusunda yayılan “iftiraları” (bu konuda derin bir soruşturma yapmasının ardından) şiddetle protesto etmiştir.⁷⁸ Kemalistlere karşı yapılmış en iyi bilinen “Ermeni katliamı” suçlaması (Kars’ta, Kuzey-Doğu Anadolu’da, şehrin Ekim 1920’de ele geçirilmesinden sonra) bir uydurmadır ve Kars’taki Yakın Doğu Yardım’ın temsilcisi bir katliam olmadığına dair tanıklık ifadesi vermiştir.⁷⁹ Eski Ermenistan Başbakanı Alexander Khatissian bile Fransız Albay Corbel’e Türk birliklerinin “disiplinli” olduklarını söylemiştir ve herhangi bir katliamdan bahsetmemiştir.⁸⁰ Aslında, “Ermeni firarilerin kendileri Türk birliklerin bu sırada katliam gerçekleştirmediklerini itiraf etmişlerdir.”⁸¹ Benzer şekilde, Hacin’de (Güney Anadolu) Ermeniler ile Türkler arasındaki şiddetli çatışma, Ermeni milliyetçilerin Türk sivillere karşı saldırıları nedeniyle başlamıştır. Nihayetinde kazanan Türk tarafı, Ermeni Ulusal Birliğinin iddia ettiği şekilde toplu katliam yaparak değil, sadece “bazı milisleri” ve üst kademe liderliğini “katlederek” çatışmayı sonlandırmıştır.⁸²

Yunan-Türk savaşına gelince, Türk ordusu disiplinliydi ve komuta herhangi bir misilleme faaliyetini yasaklamıştır.⁸³ 1922’de Türkler ile halen gayri resmî savaş halinde olan bir ülkenin temsilcisi olan Sir W. Tyrrell bile Kemalistlerin İzmir’e gelişinden birkaç gün sonra “Yunan birlikleri tarafından yapılan taşkınlıkları” doğrulamış ve “Kemalist ordunun [ahlaklı] halinden çok etkilenmiştir.”⁸⁴ Benzer şekilde, 1922-1923 kışının başında İngiliz hükümetinin talebi üzerine Anadolu’da soruşturma yürüten Uluslararası Kızıl Haç “bu sözde Hıristiyan Yunanlara karşı son derece sert” yaklaşan fakat Kemalistleri ve Türk Kızıl Haçı öven bir rapor yayınlamıştır.⁸⁵ İstanbul’daki Yüksek Temsilci

78 Jean Schlicklin, *Angora. L’aube de...*, 149–171 ve 183–193.

79 Heath Lowry, “American Observers in Anatolia circa 1920: The Bristol Papers,” in *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912–1926)* (Istanbul: Tasvir Press, 1984), 42–58 (Bu yazıda kullanılan temel belgeleri şahsen kontrol ettim) ; Jean Schlicklin, *Angora. L’aube de...*, 147–149. Bu meseledeki Barton-Bristol yazışması yayımlanmıştır ve şimdi internette mevcuttur: http://www.ataa.org/reference/bristol_letter.html http://www.ataa.org/reference/barton_letter.html

80 Défaite de l’armée arménienne (signature omise) ; Résumé de la conversation entre A. Khatissian et le colonel Corbel, documents transmis au secrétaire général du ministère des Affaires étrangères le 6 janvier 1921 par Paul Lépassier, délégué à Trabzon du haut-commissaire français à İstanbul, AMAE, P 16675.

81 La situation en Orient au 1er décembre 1920, SHD, 1 BB7 236.

82 Capitaine Taillardat, Protection des minorités chrétiennes de Cilicie, 11 décembre 1920, 5–6, CADN, ISL/1V/144.

83 Berthe Georges-Gaulis, *Angora, Constantinople, Londres...*, 32, 69–70, 118, 124, 173 ve passim ; Arnold J. Toynbee, *The Western Question...*, 239–240.

84 Télégramme de l’ambassadeur français à Londres, 12 septembre 1922, AMAE, P 1380. Ayrıca bakınız: Report on the Turkish Nationalist Offensive in Anatolia by Major H. G. Howell, 15 September, 1922, FO 424/255, 22–24.

85 Dépêche de l’ambassadeur français à Washington, 2 janvier 1923, AMAE, P 1380.

General Maurice Pellé 8 Eylül'de, Kemalistlerin İzmir'e varmasından hemen önce aşağıdaki ifadeleri yazmıştır:

“Uzun zamandan beri İzmir'den veya Anadolu'nun başka bir yerinden buraya bir Kemalist katliamı ile ilgili haber ne İngiliz veya Fransız istihbaratı servislerinden, ne de -böyle bir olayın olmasını hep bekleyen-ekümenik patrikhaneden gelmemiştir. Aksine, Yunan birlikler tarafından gerçekleştirilen sistematik yıkımların hakikati Avrupalı şahitler tarafından ortaya konulmuştur.”⁸⁶

Bu bulguları kabul eden Quai d'Orsay, 19 Eylül'de “hiçbir Yunanın, Yunan ordusunun geri çekilmesi sırasında Türkler tarafından rahatsız edilmediğini” yazmıştır.⁸⁷ Nitekim Ankara hükümeti, Fransız temsilcisi Albay Mougin'e Türk ulusal hükümetinin bir barış konferansı bakış açısından “ellerini temiz tutmak” istediğini defalarca söylemiştir.⁸⁸ Ve bir şehri ele geçirdikten hemen sonra mülk yakmak anlamsız bir faaliyet olurdu.⁸⁹

B) Horton-Housepian: Gerçekleri varsayımlar ile bağdaştırmak

Marjorie Housepian, Amerikan Konsolos Vekili Barnes'ın “Türk askerlerinin konsolosluğun önündeki cadde boyunca bolca benzin döktüklerini gördüğünü ve o sırada konsolosluk kayıtlarını kurtarmak için hararetle çalıştığını” iddia etmiştir.⁹⁰ Ancak Hepburn tarafından hazırlanan raporlar derlemesi aslında şunu göstermektedir:

“Önemli ölçüde azalmış olmasına rağmen yangın gece boyunca yanmaya devam etmiştir. Diğer birkaç yangının büyük yangından uzak konumlarda başladığı gözlemlenmiştir, ki bu bariz bir şekilde kundakçılığa işaret etmiştir. İç limanın kuzey iskelesinde bulunan pasaport ofisi gece yarısından sonra birçok ağır patlama sonucunda yanmıştır. Belli sayıda varil bir veya iki binanın içinde ve yakınında gözlemlendiği için muhtemelen benzin ile yakılmıştır. Bu bina “Litchfields” demirleme yerinden sadece birkaç yarda uzaklıktaydı ve bunu patlamayı gerçekleştiren kişinin eylemleri baş kasaradaki Konsolos Vekili Barnes tarafından açıkça gözlemlenmiştir. Ancak mesafe failin

86 Télégramme du général Pellé au ministère des Affaires étrangères, 8 septembre 1922, AMAE, P 1380.

87 AMAE, P 1380.

88 Télégrammes du colonel Mougin au général Pellé, 7 et 14 septembre 1922, AMAE P 1380.

89 Heath Lowry, “Turkish History. On...”, 4.

90 Marjorie Housepian, *Smyrna 1922...*, 68 ve 262.

tespit edilmesini mümkün kılmayacak kadar uzaktı. Bazı Türk birlikleri o sırada binanın kıyıya yakın ucunda konumlandırılmıştı.”

Barnes ayrıca - Bayan Housepian tarafından işine gelmediği için kullanılmayan- şu aşık telgrafı göndermiştir:

“İzmir’deki usulsüzlükler ile ilgili buraya ulaşan Amerikan basın haberleri yoğun abartı ve yalanlar içermektedir. Öldürülen Yunanlar ile Ermenilerin sayısını kesin bir şekilde söylemek imkânsızdır –bu sayı belki 2.000’dir. [Anadolu’nun] iç kesiminde Yunanlar ve Ermeniler tarafından yapılan katliamlar İzmir’de Türkler tarafından yapılanları vahşilik ve acımasızca yakıp yok etme bakımından geride bırakmıştır. Buradaki Amerikalıların çoğu İzmir’in Ermeniler tarafından yakıldığına inanmaktadır.”⁹¹

Buna bağlı olarak, Bayan Housepian, Kemal’in yangından sonra Dumesnil’e şehrin yıkımının “tatsız” olduğunu fakat “ikinci planda kaldığını” söylediğini iddia etmiştir⁹² - ve kendisi, her zaman olduğu gibi, roman yazarı Giles Milton tarafından arka çıkılmaktadır.⁹³ Ancak Fransız tutanakları Housepian’ın söylediklerinin tersini söylemektedir. Dumesnil, Quai d’Orsay’a Kemal’in kundaklamadan “manevi ve maddi açıdan” etkilenmiş olduğunu yazmıştır. Raporlarında ne “ikincil önem”, ne de Kemal’in pozisyonu ile ilgili buna benzer herhangi bir anlatım bulunmaktadır.⁹⁴ Ayrıca aynı konuşmanın Türk tarafının tutanaklarında “ikincil önem” ile ilgili olan hiçbir ifade yoktur.⁹⁵ Kemal ile tanışmış olan Konsolos Michel Graillet, Türkler hakkında şöyle bir rapor yazmıştır: “Bu varlığın [İzmir’in zenginliğinin] elden gitmesine olan üzüntüleri belirgindir.”⁹⁶ Ne Bayan Housepian ne de Bay Milton Fransız arşivlerinde araştırma yapmışlardır: Bayan Housepian bir sefer Konsolos Michel Graillet’den adını vermeden bahseder, Bay Milton da bir sefer ismini yanlış yazarak ondan bahseder (“Grillet”).⁹⁷ Bay Milton, kendisini Fransız kaynaklarına dayandırıyor gibi görünmektedir, ancak kitabının sonundaki referansları arasında konu ile ilgili sayfalar içinde tek bir Fransız kaynak bile

91 Heath Lowry, “Turkish History. On...”, 14.

92 Marjorie Housepian, *Smyrna 1922...*, 178.

93 Giles Milton, *Paradise Lost. Smyrna 1922: The Destruction of Islam’s City of Tolerance* (London: Sceptre, 2009), 311. Aynı hata şurada da geçmektedir: George W. Gawrych, *The Young Atatürk* (London–New York: I. B. Tauris, 2013), 206.

94 Télégramme de l’amiral Dumesnil au ministère de la Marine, 28 septembre 1922, AMAE, P 1380.

95 İsmet Görgülü, *Atatürk’ten Ermeni Konusu...*, 325–326.

96 Télégramme du consul Graillet au ministère des Affaires étrangères, 23 septembre 1922, AMAE, P 1380.

97 Giles Milton, *Paradise Lost...*, 230 (dizinde aynı hata bulunmaktadır).

verilmemektedir. Daha da çarpıcı olan, 420 sayfadan daha kalın olan kitabında Amiral Dumesnil (veya General Pellé) isminden bahsetmemiştir.

Bayan Housepian'ı, Bay Milton'ın kitaplarında ve başka yayınlarda Türk tarafına karşı olan savın en önemli tanığı Amerikan Konsolos George Horton'dur. Öncesinden görüldüğü gibi, Horton'un tespitleri yardımcısınıninkilerle bile çelişki içindedir. Dahası, Horton'un bariz bir şekilde ırkçı önyargıları vardı. Türkleri “uygarlığın hiç veya birkaç başarısı ve saygınlığına sahip, kültürel tarihi olmayan ve entelektüel açıdan en düşük Müslümanlar“ olarak görmüştür. Horton'a göre Türkler “herhalde başka hiçbir şeyde başarılı olmayan büyük ve bilimsel açıdan savaşçı bir ulusun tek örneğidir. Yok ederler ama inşa edemezler;” ve onlar “uygarlığın ilerlemesinde hiçbir zaman katkı yapmamış olan Müslüman inancının tek dalıdır.” Bu yüzdendir ki, Horton'un kitabının başlığı *The Blight of Asia* (Asya'nın Belası) Türkleri kastetmektedir.⁹⁸ Dikkat çekici bir şekilde, bu eser İzmir yangınından yıllar sonra yazılmıştır, ki bu dönemde Kemalist devrim dünya çapında büyük hayranlıkla karşılanmaktaydı.

Özellikle vurgulanması gerekiyor ki yangın meselesi konusunda Dumesnil, Quai d'Orsay'a “Başkonsolos'un [Michel Graillet] paylaşmaktan uzak olmadığı bir şüpheli” rapor etmiştir:

“12 Eylül'e kadar çok sessiz kalan ve meslektaşları ile yakın temasta olan ABD Başkonsolosu, ansızın bütün Amerikan vatandaşlarının ayrılmalarını emretmiştir [Dumesnil tarafından altı çizilmiştir].”

Yurttaşlarını 3 Eylül'de tahliye eden İngiliz Konsolosuna aynı “şüphe” ile yaklaşan Amiral, Horton'un bilgi kaynaklarının Ermeniler olduklarını, İngiliz meslektaşlarının kaynaklarının da Yunanlar olduklarını belirtmektedir. Bunun sonucunda, diplomatların “Ermeni veya Yunan kundakçı çeteler sebebiyle şehrin tehlikede olduğunu önceden bilip bilmediklerini”⁹⁹ merak etmiştir. Sonuç olarak; Horton'un sadece Türklere karşı olan ırkçılığı ile Yunan ve Ermeni milliyetçiliğine olan sevgisi sebebiyle değil, ayrıca herhangi bir otoriteyi Yunan-Ermeni çeteleri hakkında uyarmaktan kaçındığı için kendi sorumluluğunu örtbas etmek amacıyla İzmir'in tahribatının sorumluluğunu yalan bir şekilde başkalarına dayandırdığını düşünmek için sağlam sebepler vardır.

98 George Horton, *The Blight of Asia*, (Indianapolis: The Bobbs-Merrill Co., 1926), 209 ve 255.

99 Rapport de l'amiral Dumesnil, 28 septembre 1922, AMAE, P 1380. Lou Ureneck, *Smyrna septembre 1922*, New York: CCCO, 2016, Horton'a dayanmaktadır fakat Dumesnil, Graillet ve Grescovich'in bulgularını göz ardı etmektedir.

Böyle bir bakış açısından yaklaşıldığında, Horton'un İzmir yangını vakası konusundaki güvenilirliği en çok kendi sözleri sebebiyle darbe almaktadır. Horton, Bay Housepian alıntı yaptığı ve benimsediği bir telgrafta, Türk tarafından Yunan güçleri için şu şekilde af sağlanmasını talep etmiştir:¹⁰⁰

“İnsanlığın çıkarları ve Yunan güçlerinin tahliyesine izin vermeye yetecek, Ankara hükümeti ile aracılık etmeyi amaçlayan Amerikan çıkarlarının güvenliği adına af [talep ediyorum]. [Böyle bir] af, İzmir'in olası yıkımını engellemiş olacaktır.” (italik kısım benim vurgulamam)

Eğer Türkler gerçekten de Horton'un kitabında tarif ettiği gibi tiksindirici ve doğuştan barbar olsalardı, sağlanacak af nasıl olurda “İzmir'in olası yıkımını engellemiş” olurdu? Tam tersine, eğer kundakçılar Ermeniler ve Yunanlar olsalardı, bir af ve en tehlikeli insanların sistemli tahliyesi belki böylesi bir yıkımı engelleyebilirdi.

C) Türk güçlerinin ve yetkililerin asıl tutumları

İzmir yangını için Türkleri suçlamış olan gazeteci John Clayton bile Kemalist ordunun İzmir'e girişini izleyen ilk iki günde askeri disiplinin “mükemmel” olduğunu ve hiç “katliam” yaşanmadığını, ama birkaç münferit cinayetin meydana geldiğini yazmıştır.¹⁰¹ Bu, bir Fransız şahit tarafından doğrulanmıştır: “Türkler Yunanları, Yunanların Mayıs 1919'da Türklere yaptığı gibi katletmemiştir.”¹⁰² Benzer şekilde, Konsolos Graillet “Kemalist birliklerin disiplininin mükemmel olduğuna” 9 Eylül'de şahitlik etmiştir: “Amiral Dumesnil'e ve bana sadece [Türk komutası] ile başlayan ilişkilerimizin tadını çıkarmak kalmıştı.” Akşam vakti ilk yağmurlar meydana gelmiş ve protestoların sonucunda “şehri gözetleyen devriyeler yağmaları biraz engellemeyi başarmaktaydı.”¹⁰³ Amerikan Donanma subayı A.J. Hepburn ayrıca Bristol'e telgraf göndermiştir:

“Yetkililerin düzeni sağlama niyetleri sorgulanamaz ve tedbirleri etkilidir. Sokak trafiğini bastırmak için şehirde genel devriyenin hemen yürürlüğe gireceği resmi olarak bana bildirilmiş ve özel

100 Marjorie Housepian, *Smyrna 1922...*, 111.

101 Lysimachos (Economos), *The Martyrdom of...*, 19. Ayrıca bakınız: Noëlle Roger, *En Asie Mineure...*, 215–216.

102 Visite de M. Armand Dorville, 22 septembre 1922, AMAE, P 1380.

103 Télégramme du consul Graillet au ministère des Affaires étrangères, 26 septembre 1922, AMAE, P 1380.

birlikler mültecileri korumaya başlamıştır. Mustafa Kemal muharip olmayanları rahatsız eden Türk askerlere idam hükmü verildiğini duyurmuştur.”¹⁰⁴

Bu anlatış ile Graillet'ninki arasındaki ince fark şehrin bir kısmında, özellikle Avrupalı mahallesinde, yağmaların daha iyi bastırılmasıyla anlatılabilir. Her şeye rağmen Dumesnil “kesin tanıklıkların” Türk ordusunun -yağmadan suçlanan düzensiz askerlerin idam edilmesi dahil- yağmaya karşı mücadelesini ispat ettiğini açıklamıştır.¹⁰⁵ Bunun gibi gerçekler Bayan Housepian'ın, Türk ordusunun en azından yağmaya izin verdiğini ileri süren, zayıfça ortaya koyduğu suçlaması ile tamamen çelişmektedir.¹⁰⁶

Dumesnil'in ve Graillet'in soruşturmaları Türk ordusunun yangın ile mücadele için elinden geleni yaptığını göstermiştir.¹⁰⁷ Bu, Prentiss'in ve Gresovich'in ifadeleri ile uyumludur. Prentiss şu detayı bile vermektedir: Türk ordusu etnik kimliklerine bakmaksızın yaralılara yardım etmiştir, yaralı Yunan ve Ermeni kişiler bile kurtarılmıştır.¹⁰⁸ Benzer şekilde, bir Yahudi okulunun müdürü 18 Eylül'de şunu yazmıştır: “Bilmeniz yeterlidir ki, eğer şehir yangın tarafından tamamen yok edilmesiyse, bu zamanında gelen Türk ordusunun sayesinde.”¹⁰⁹ Yahudi öğretmenin Türk Kurtuluş Savaşı hakkındaki açıklaması Müslüman düzensiz birliklerin suçlarını saklamamaktadır; zihinlerinde yangının sorumluluğuyla ilgili herhangi bir tereddüt olsaydı, bundan mutlaka bahsedilirdi. Seyrek olarak bahsedilen fakat önemli olan yangının Türk ordusunun ve İzmir itfaiye ekibinin 14 Eylül'deki ortak müdahalesi ile üstesinden geldiği bir gerçektir, ancak rüzgar yangını kuvvetlendirmiştir ve Avrupalı mahallesini mahvetmiştir.¹¹⁰ Buna bağlı olarak, *London Times*'ta Türk düzensiz birliklerin sorumluluğundan bahseden bir yazı bile şunu belirtmektedir:

“Yüksek sayıdaki birliklerin görevlendirilmesine rağmen Türkler yangını kontrol altına almayı başaramamışlardır, ancak Türk olsun

104 A. J. Hepburn, on USS Litchfiel, to Bristol, September 9, 1922, LC, Bristol papers, Container 76, File Smyrna — Navy Messages Received 1922.

105 Amiral Dumesnil, Qui sont les auteurs de l'incendie ?, 28 septembre 1922, AMAE, P 1380.

106 Marjorie Housepian, *Smyrna 1922...*, 189–190.

107 Télégramme du consul Graillet au ministère des Affaires étrangères, 26 septembre 1922 ; télégramme du ministre des Affaires étrangères au chargé d'affaires de France à Washington, 26 septembre 1922 ; Amiral Dumesnil, Qui sont les auteurs de l'incendie ?, 28 septembre 1922, AMAE, P 1380.

108 “Relief Man Tells Tragedy,” *The New York Times*, 18 September 1922, 1 ; “Hasten Evacuation of Smyrna Hordes,” *The New York Times*, 27 September 1922, 1.

109 Henri Nahum (ed.), *La Grande guerre...*, 68.

110 « Ce sont les Arméniens qui allumèrent l'incendie en abandonnant leur quartier », *Le Matin*, 22 septembre 1922, 1.

veya olmasın gece görüldükleri yerlerde vurulan kundakçılara veya yağmacılara herhangi sempati gösterdikleri rapor edilmemiştir.”¹¹¹

Nurettin Paşa'nın kişisel sorumluluğu üzerine olan ve Norman Stone tarafından ortaya çıkarılan bir tezin ise kesin sonuçları yoktur: “Her halükarda gücendirilmiş, hem de öfkeden çılgına dönmüş ve oğullarını bu savaşta kaybetmiş bir adam olan Nurettin herhalde bir yeniden fethetmeyi önlemeye karar vermiştir.”¹¹² Ancak Nurettin ilk başta bu kadar “öfkeden çılgına dönmemişti”. 12 Eylül'de İzmir'in Katolik piskoposunun arabuluculuğu kabul etmiştir: Hıristiyan isyancılar silahlarını bırakmışlar ve piskoposun ve polisin gözetimi altında Avrupalı mahallesine gelmişlerdir. Nurettin sonraki günün sabahında sakin kalınması için çağrı yapan, Hıristiyanların güvenliğini temin eden ve isyancıların sadece silahlarını bırakmalarını talep eden bir bildiri yayınlamıştır.¹¹³ Benzer şekilde, yangından hemen önce İngiliz ordusunun yatırılmasında da ortak olmuştur¹¹⁴ ve 1921'de kuzeydoğu Anadolu'da Yunan isyanlarının bastırılmasındaki acımasızlığı abartılmamalıdır.¹¹⁵ İkinci olarak, amaç “herhangi bir yeniden fethetmeyi önlemek” olsaydı, öyleyse neden ilk yangın denizden en uzak olan Ermeni mahallesinde meydana gelmiş ve liman tesisinin en önemli kısımları neden yakılmamış veya dinamitlenmemiştir?

Nihayetinde, Türk güçlerine karşı “katliam” suçlamalarının tarafsız soruşturmalar ile düzeltilmesi gerekmektedir. Amiral Bristol'un gözlemlediği gibi:

“Ona [Binbaşı C. C. Davis, Amerikan Kızıl Haç'ın İstanbul şubesine bağlı özel Kızıl Haç çalışanı] yangından önce ve sonra devamlı şehir devriyesinde olan subaylarımızın ölenlerin sayısının muhtemelen 2.000'i aşmadığı kanaatine vardıklarını söyledim. Bu subaylar turları sırasında caddelerdeki ölenleri saymışlardı ve turları gün ile gece boyunca sıkça yapmışlardı. Bir caddede aynı cesetlerin günlerce durduğunu, aynı

111 “The Fate of Smyrna,” *The Times*, 16 September 1922, 8.

112 Norman Stone, *Turkey: a Short History* (London: Thames & Hudson, 2010), 151.

113 « Les réfugiés de Smyrne en France », *Le Temps*, 22 septembre, 1922, 2.

114 Telegram of Admiral Osmond Brock to Admiralty, September 11, 1922, FO 424/254, 187-188; Harry N. Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923*, (Norman: University of Oklahoma Press), 1931, 323-324. Ayrıca bakınız Gotthard Jäschke tarafından çoğaltılan “Mustafa Kemal'in Amiral Brock'a Mektubu,” *Belleter*, XXXVI-144, October 1972, 538.

115 Mary Caroline Holmes Amiral Bristol'e mektubu, 29 Mayıs, 1922, National Archives and Records Administration, College Park, RG 59, M 353, reel 45 (867.4016/708); Larry Rue, “Near East Finds Kurd Atrocities a Myth,” *Chicago Daily Tribune*, May 19, 1922, 4 ; Jean Schlicklin, *Angora. L'aube de...*, 183-193 ; Stéphane Yerasimos, « La question du Pont-Euxin (1912-1923) », *Guerres mondiales et conflits contemporains*, n° 153, janvier 1989, 32-33.

kişiler olduklarını, hesaplanan ölü sayısının arttığını, ancak cesetlerin aynıları olduğunu ona belirtmişim.”¹¹⁶

Amiral Dumesnil’e göre, bu 2.000 ölüden 500’ü yangın sırasında panik halinde hareket edilmesi sonucunda kazara boğulan her kökenden sivillerden oluşmuştu ve diğer 500’ü ellerinde silahlarıyla öldürülen Ermeniler ve Yunanlardı.¹¹⁷ Türk askerlerinin -ve sivillerinin-¹¹⁸ de İzmir’de katledildiğini göz önüne alırsak, bu Türk düzensiz birliklerin misillemelerinin kurbanlarının asıl sayısının 1.000’den az olduğu anlamına gelmektedir.

SONUÇ

Tartışmalara ve kaynaklara genel bir bakış, İzmir yangınında Kemalist yetkililerin suçsuzluğunu ortaya koymaktadır. Onların asıl suçu Ermeni-Yunan kundakçı çetelerini zamanında yok edememeleriydi. “Yangın başladığı sırada mahallede uyuyor olan ve kısmen giyinerek ancak kaçabilmiş olan milliyetçi [Ankara hükümetinin] askeri istihbaratın[ın] başı Teğmen-Albay Baki Bey” buna örnek teşkil etmektedir.¹¹⁹ Bu başarısızlık herhalde Mustafa Kemal Atatürk’ün *Nutuk*’unda (1927) kundaklamadan bahsetmemiş olmasının sebebidir. İzmir yangını kesinlikle bir kaza değildi: aksine tarihi bir sürecin sonucu ve birkaç etkenin birleşimiydi:

- 1) En az 1905’ten beri devam eden şehirdeki Ermeni milliyetçi faaliyetleri,
- 2) Ermeni milliyetçilerinin Yunan savaş suçlarına -özellikle de kundaklamalara- daha 1919’dan itibaren katılmaları ve Yunan komutasının bazı durumlarda tahribatın ve başka suçların sorumluluklarını bu Ermenilere bırakma tercihi,
- 3) 1920 ve 1921’de fazladan Ermeni aşırı unsurların İzmir’e gelmeleri,
- 4) Yunan üst komutasının 1922’de yakıp yıkma politikasını seçmiş olması;
- 5) İzmir’i yok etme planının çoğunlukla Yunan kundakçılar ile uygulanmasının imkansız olması.

116 Admiral Mark Bristol, War Diary, September 25, 1922, LC, Bristol papers, container 4.

117 Émile Wetterlé, *En Syrie avec le général Gouraud*, (Paris: Flammarion, 1924), 59–61.

118 “Une journée dans les ruines de Smyrne,” *Le Petit Parisien*, 28 septembre 1922, 3.

119 Salâhi Sonyel, *Turkey’s Struggle for Liberation and the Armenians* (Ankara: SAM Papers, 2001), 207.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Archives du ministère des Affaires étrangères (La Courneuve)

Mikrofilmler P 426, P 1380, P 16674, P 16675.

Centre des archives diplomatiques de Nantes

36/PO/1/42. 1/SL/1V/144.

Service historique de la défense (Vincennes)

1 BB⁷ 232, 1 BB⁷ 236. 4 H 34, 4 H 47, 4 H 58, 4 H 61, 4 H 62. 11 J 3202. 7 N 3210. 20 N 1082, 20 N 1095, 20 N 1101.

The National Archives, Kew Gardens

FO 424/254, FO 424/255.

Library of Congress, manuscripts division (Washington)

Mark Bristol Papers, 4, 38, 76.

National Archives and Records Administration (College Park)

RG 59, M 353, reel 45 (867.4016/708).

Makale ve Kitaplar

“Ce sont les Arméniens qui allumèrent l’incendie en abandonnant leur quartier”, *Le Matin*, 20 septembre 1922, s. 1.

“Une journée dans les ruines de Smyrne”, *Le Petit Parisien*, 28 septembre 1922, s. 3.

“Armenians, Not Turks, Set Smyrna Ablaze Relief Worker Declares,” *The San Antonio Express*, January 22, 1923.

“Grave réquisitoire d’un lord anglais contre l’armée grecque,” *Le Petit Parisien*, 27 septembre, 1922, s. 3.

“Hasten Evacuation of Smyrna Hordes,” *The New York Times*, 27 September 1922, s. 1.

“Les réfugiés de Smyrne à Marseille — Émouvants récits de l’incendie”, *Le Petit Parisien*, 21 septembre 1922, s. 3.

“Les réfugiés de Smyrne en France”, *Le Temps*, 22 septembre, 1922, s. 2.

“Relief Man Tells Tragedy,” *The New York Times*, 18 September 1922, s. 1.

“The Fate of Smyrna,” *The Times*, 16 September 1922, s. 8.

Atrocités grecques en Turquie. Second livre (İstanbul : Ahmed Ihsan & Cie, 1921),
http://louisville.edu/a-s/history/turks/atrocites_grecques_en_turquie.pdf

Bergès, Maxime. *La Colonne de Marach et quelques autres récits de l’armée du Levant*. Paris : La Renaissance du livre, 1924.

Comité de la défense nationale ottomane, *Les Atrocités des Grecs en Macédoine* (İstanbul : Ahmed Ihsan & Cie, 1914),
http://louisville.edu/a-s/history/turks/coalises_balkaniques_5.pdf

Dixon–Johnson, Cuthbert Francis. *The Greeks in Asia Minor*. London: Cole & C°, 1919.

Dumesnil, Charles. *Souvenirs de guerre d’un vieux croiseur (1914–1915)*. Paris : Plon–Nourrit, 1922.

Gates, Caleb Frank Not to Me Only (Princeton–London: Princeton University Press/Oxford University Press, 1940).

Gehri, Maurice. “Mission d’enquête en Anatolie (12–22 mai 1921).” *Revue internationale de la Croix-rouge*. (15 Temmuz 1921): 721-735,
<https://fatsr.org/wp-content/uploads/2014/04/Maurice-Gehri-Mission-denq%C3%A0te-en-Anatolie-CICR-1921.pdf>

Georges–Gaulis, Berthe *La Question turque*, (Paris : Berger–Levrault, 1931).

Georges–Gaulis, Berthe. *Angora, Constantinople, Londres. Moustafa Kémal et la politique anglaise en Orient*. Paris : Armand Colin, 1922.

Görgülü, İsmet. *Atatürk’ten Ermeni Konusu*. Ankara–İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2006.

Halidé Edib (Halide Edip), *The Turkish Ordeal*. New York–London: The Century C°, 1928.

Horton, George. *The Blight of Asia*. Indianapolis: The Bobbs–Merrill C°, 1926.

İzmir valisinin raporu, 18 Ekim 1922, Documents d’histoire militaire’de tercüme edilmiştir, No. 93, janvier 1992, s. 185.

Mevlüt Çelebi (ed.) *Greek Massacre in Anatolia in Italian Archive Documents*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.

Nahum, Henri (ed.) *La Grande Guerre et la guerre gréco–turque vue par les instituteurs de l’Alliance israélite universelle d’İzmir*. İstanbul : Les éditions Isis, 2003.).

Powell, E. Alexander. *The Struggle for Power in Moslem Asia*. London: John Long, 1925.

Report of Mr. Grescovich Commander of the Smyrna Fire Brigade on the Great fire in Smyrna (İstanbul, 1922).

Report of the International Commission to Inquire the Causes and Conduct of the Balkan Wars (Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1914),
<http://www.archive.org/download/reportofinternat00inteiala/reportofinterna00inteiala.pdf>

Rue, Larry. “Near East Finds Kurd Atrocities a Myth.” *Chicago Daily Tribune*, May 19, 1922, s. 4.

Schlicklin, Jean. *Angora. L’aube de la Turquie nouvelle*. Paris : Berger–Levrault, 1922.

Scipio, Lynn A. *My Thirty Years in Turkey*. Rindge: Richard R. Smith Publisher, 1955.

Wetterlé, Émile. *En Syrie avec le général Gouraud*. Paris: Flammarion, 1924.

İkincil Kaynaklar

Ataöv, Türküya *Armenian Falsifications*. New York: Okey, 2008.

- Berber, Engin. *The İzmir Fire*. İzmir: Ödemiş Belediyesi, 2013.
- Bernard, Paul. *Six mois en Cilicie*. Aix-en-Provence: Éditions du Feu, 1929.
- Efiloğlu, Ahmet. "The Exodus of Thracian Greeks to Greece in the Post-Balkan War Era." *War and Collapse*, edited by Hakan Yavuz and Feroz Ahmad, 330-370. Salt Lake City: University of Utah Press, 2016.
- Erickson, Edward J. *Ottomans and Armenians. A Study in Counter-Insurgency*. New York-London: Palgrave MacMillan, 2013.
- Gauin, Maxime. "'Proving' a 'Crime against Humanity'?" *Journal of Muslim Minority Affairs*, XXXV-1 (March 2015): 141-157.
- Gauin, Maxime. "The Missed Occasion: Successes of the Hamidian Police Against the Armenian Revolutionaries, 1905-1908." *Review of Armenian Studies*, No. 30 (2014): 121-125.
- Gauin, Maxime. "The Turkish-Armenian dispute: Who has something to hide?." *Daily Sabah* (October 14, 2014).
- Gawrych, George W. *The Young Atatürk*. London-New York: I. B. Tauris, 2013.
- Georgelin, Hervé. *La Fin de Smyrne. Du cosmopolitisme aux nationalismes*. Paris: CNRS, 2005.
- Grabill, Joseph L. *Protestant diplomacy and the Near East: Missionary influence on American policy, 1810-1927*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971.
- Gunn, Christopher. "Getting Away with Murder." *War and Collapse*, edited by Hakan Yavuz and Feroz Ahmad, 896-917. Salt Lake City: University of Utah Press, 2016.
- Housepian, Marjorie. *Smyrna 1922: The Destruction of a City*. New York: Newmark Press, 1998.
- Howard, Harry N. *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923*. Norman: University of Oklahoma Press, 1931.
- Jäschke Gotthard. "Mustafa Kemal'in Amiral Brock'a Mektubu." *Belleten*, XXXVI-144 (Ekim 1972): 535-543.

- Kinross, Lord. *Atatürk*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1965.
- Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. New York–Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Lewy, Guenter. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2005.
- Lowry, Heath. “American Observers in Anatolia circa 1920: The Bristol Papers.” *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912–1926)*, Justin McCarhty et al, 42-58. Istanbul: Tasvir Press, 1984.
- Lowry, Heath. “Turkish History: On Whose Sources Will it Be Based? A Case Study on the Burning of Izmir.” *The Journal of Ottoman Studies*, IX (1989): 1–29.
- Mango, Andrew. “Historiography by Political Committee and Committed Historians: Review Article.” *Middle Eastern Studies*, XXV-4 (October 1989): 531-562.
- Mattatia, Ronald. “Le général Maurice Pellé.” *Bulletin de la SABIX*, 43 (2009): 28–36, <http://sabix.revues.org/179>
- McCarthy, Justin. *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims*. Princeton: Darwin Press, 1995.
- McCarthy, Justin. *The Turk in America. The Creation of an Enduring Prejudice*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2010.
- McMeekin, Sean. *The Ottoman Endgame*. London: Allen Lane, 2015.
- Milton, Giles. *Paradise Lost. Smyrna 1922: The Destruction of Islam’s City of Tolerance*. London: Sceptre, 2009.
- Oberling, Pierre. *The Road to Bellapais: The Turkish Cypriot Exodus to Northern Cyprus*. Boulder–New York: Social Science Monographs/Columbia University Press, 1982.
- Öconomos, Lysimachos *The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom*. London: George Allen & Uwin, 1922.
- Planhol, Xavier de. *Minorités en Islam. Géographie politique et sociale*. Paris: Flammarion, 1997.

- Roger, Noëlle. *En Asie mineure. La Turquie du Ghazi*. Paris: Fasquelle, 1930.
- Salt, Jeremy. “The Narrative Gap in Ottoman Armenian History.” *Middle Eastern Studies*, XXXIX-1 (January 2003): 19-36.
- Salt, Jeremy. *The Unmaking of the Middle East*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 2008.
- Shaw, Stanford J. “Christian anti-Semitism in the Ottoman Empire.” in *Studies in Ottoman and Turkish History. Life with the Ottomans*, 515–576. İstanbul: The Isis Press, 2000.
- Shaw, Stanford J. “The Armenian Legion and Its Destruction of the Armenian Community of Cilicia.” *Armenians in the Late Ottoman Period*, edite by Türkaya Ataöv, 155-206. Ankara: TTK/TBMM, 2001.
- Shaw, Stanford J. *From Empire to Republic: the Turkish War of National Liberation, 1918–1923*. Ankara: TTK, 2000, cilt IV.
- Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw. “The Authors’ Respond.” *International Journal of Middle East Studies*, IX-3 (October 1978): 388-400.
- Sonyel, Salâhi. *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*. Ankara: TTK, 1993.
- Sonyel, Salâhi. *Turkey’s Struggle for Liberation and the Armenians*. Ankara: SAM Papers, 2001.
- Sperco, Willy. *Moustapha Kemal Atatürk*. Paris: Nouvelles éditions latines, 1958.
- Stone, Norman. *Turkey: a Short History*. London: Thames & Hudson, 2010.
- Turan, Mustafa. *Yunan Mezalimi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.
- Ureneck, Lou. *Smyrna september 1922*. New York: CCCO, 2016.
- Volkan, Vamık and Norman Itzkowitz. *The Immortal Atatürk: A Psychobiography*. Chicago–London: University of Chicago Press, 1984.
- Westermann, William Linn. “The Armenian Problem and the Disruption of Turkey.” *What Really Happened At Paris. The Story of the Peace*

Conference By American Delegates, edited by Edward Mandel House and Charles Seymour, New York: Charles Scribner's Sons, 1921.

Yavuz, Hakan. "A Topography of Positions in the Turkish-Armenian Debate." *War and Collapse*, edited by Hakan Yavuz and Feroz Ahmad, 541-568. Salt Lake City: University of Utah Press, 2016.

Yerasimos, Stéphane. "La question du Pont-Euxin (1912–1923)." *Guerres mondiales et conflits contemporains*, n° 153 (janvier 1989) : 32–33.